

### ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА РИЗИК

Дослідження цивільної відповідальності та з'ясування її місця в системі юридичної є неповним без виявлення її особливостей. Це стосується і професійного ризику як малодослідженої теоретичної конструкції у цивільному праві. Даною проблематикою займалися такі науковці, як: Б. С. Антимонов, Г. М. Беляков, Д. В. Боброва, М. І. Брагінський, С. М. Братусь, В. В. Вітрянський, В. П. Грибанов, О. В. Дзера, І. В. Жилінкова, Г. В. Єрьоменко, Р. А. Майданік, М. С. Малєїн, В. А. Покутній, В. О. Тархов, В. І. Труба, Н. М. Хуторян, С. І. Шимон та ін.

В українській цивілістичній доктрині поняття ризику досить часто ототожують з поняттям вини, що не завжди можна вважати виправданим. Причому порівняльний аналіз цих юридичних конструкцій доводить, що потрібно чітко розмежовувати діяльність, пов'язану з ризиком для життя від діяльності, що вважається підвищено небезпечною для оточуючих внаслідок експлуатації відповідних «ризикових» об'єктів (використання яких спричиняє чи може завдати шкоди суспільству чи окремим громадянам). Адже, як видається, немає діяльності, яка була б не пов'язаною із небезпечними об'єктами, всякий процес використання відповідних технічних об'єктів може бути підвищено небезпечним для оточення. З цього приводу варто проаналізувати підстави та специфіку відповідальності за професійну діяльність, яка є небезпечною для того, хто її виконує чи щодо кого вона здійснюється. На мою думку, варто погодитися з тими науковцями [1, 190], які стверджують, що у разі заподіяння шкоди за умови здійснення такої діяльності слід кваліфікувати за ст. 1166 ЦК України, а не за ст. 1187, яка передбачає відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки.

Як казав свого часу Рене Декарт, для того, щоб вирішити проблему, треба первинно визначити поняття. Отже, спробуємо сформулювати поняття ризику як правової категорії, а звідси з'ясувати те, як він співвідноситься з відповідальністю у цивільному праві. В правничій науці вже утвердилася точка зору про те, що категорія ризику визначає ймовірність настання небажаних подій і наслідків, але із врахуванням специфіки предмета й методу відповідних галузей права. У чинному законодавстві передбачено визначення поняття ризику, зокрема, у відповідних нормативно-правових актах. Скажімо, у Законі України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» під ризиком слід розуміти «ступінь ймовірності настання певної негативної події, яка може відбутися в певний час або за певних умов на території відповідного об'єкта підвищеної небезпеки і(або) за його межами» (ст. 1). Але, як видається, досить цікавим є розуміння ризику у цивільному праві. Так, він розглядається цивілістами як можливість виникнення негативного чи позитивного результату, що викликано професій-

ним чи іншим характером діяльності особи або поєднанням із відповідним зобов'язанням випадкових юридичних фактів.

Поняття ризику у цивільному праві має й законодавче підґрунтя. Згідно зі ст. 50 Цивільного кодексу України (далі — ЦК) однією з умов визнання діяльності підприємницькою є ризик. Що стосується, скажімо, ст. ст. 924 і 947 ЦК України, передбачено дещо протилежне формулювання — головним чином йде мова про ризик «втрати, нестачі, псування або пошкодження». І цим, звичайно, не вичерпуються випадки застосування цього терміна у цивільному законодавстві.

Найбільш ґрунтовно, як на мене, поняття ризику було проаналізовано С. С. Алексєєвим, який розглянув проблему ризику у таких різних її аспектах: зокрема, з погляду виконання зобов'язань, з огляду та підстав відшкодування збитків та у межах цивільної відповідальності [2, 225]. Так, адже окремі науковці ототожнюють поняття ризику із настанням невіддільних несприятливих наслідків, а також розглядають як несприятливий результат. В такому розумінні даний термін пов'язується із цивільною відповідальністю. Як видається, така позиція безперечно заслуговує на увагу, але вона не позбавлена окремих недоліків. Адже ризик (як правова категорія) характеризується багатоаспектним характером, звідси треба дослідити всі прояви даного явища.

Специфіка співвідношення ризику та інтересу у цивільному праві теж, звичайно, заслуговує на увагу. Відповідно І. С. Канзафарова, скажімо, слушно акцентує увагу на те, що «інтерес і ризик невіддільні один від одного: де є інтерес, там існує і ризик» [7, 76]. В унісон з даною позицією М. С. Строгович [14, 67] абсолютно обґрунтовано стверджував те, що ідея ризику притаманна концепції цивільної відповідальності: інтерес є метою та причиною відповідальності, протилежний бік і альтернатива реалізації якого зумовлені ступеням настання ризику. Видається, слід дослідити й такий елемент ризику у цивільному праві, як «можливість загрози збитків», а також зумовлену цим потребу її детального аналізу. Відповідно заслуговують на увагу запропоновані у правничій літературі погляди про правомірний професійний ризик, згідно з якими звільняється від відповідальності працівник за відсутності з його боку неналежного догляду «упущення», натомість за умови неналежного використання «достатніх шансів» на успіх передбачається й відповідальність за необережність.

Таким чином, можна говорити про те, що відповідальність за ризик у цивільному праві має всі достатні підстави вважатися відповідальністю у її власному розумінні. Це пояснюється тими особливостями цивільного права, яке «знає» презумпцію вини, тобто заперечення останньої доводиться відповідачем у суді. На мою думку, це обумовлює специфіку ризику як своєрідної категорії у правовій науці та її вплив на формування концепції цивільної відповідальності.

У науці цивільного права визнаються дві самостійні передумови виникнення «цивільної відповідальності за ризик»:

а) особливий рід діяльності, пов'язаний з використанням техніки (що є небезпечним для оточення через неможливість людини контролювати настання відповідних шкідливих наслідків);

b) неналежна (яка може передбачати альтернативу настання несприятливих майнових наслідків для особи делінквента) поведінка суб'єкта правопорушення, яка визначається на засадах вини [1, 4].

Вважається, що встановлення у договірних відносинах більш високої відповідальності професійну діяльність організацій із збереження майна безпідставно до деякої міри визнавати «несправедливим і позбавленим виховного значення», оскільки останнє зумовлено особливим характером відповідних суспільних відносин. З іншого боку, визначальним фактором цивільного правопорушення вважається поведінка, що не поєднується із законним регулюванням відповідних суспільних відносин. В такому розумінні правовий вплив здійснюється через покладення відповідальності на засадах вини. Між тим покладення відповідальності на «невинних осіб» окремі науковці пропонують розглядати в якості захисту на засадах ризику, причому аж ніяк не міру відповідальності. Видається небезпідставною критика теорії «ризик» в цивільному праві, відповідно до якої «відшкодування шкоди в окремих випадках професійної діяльності відбувається не на засадах відповідальності (вини), а також спеціальної форми відновлення майнового стану потерпілого, обґрунтованого засадами локалізації шкоди на особі, яка її завдала».

Окремі науковці (Г. Ю. Матвеев) [9] допускають існування у цивільному праві не тільки «винної», але й «безвинної» відповідальності. Як слушно зауважують дослідники сутності відповідальності, в даному випадку все ж таки мається на увазі відповідальність «за відсутності протиправності» як наслідок винної відповідальності.

Протилежної точки зору з цього приводу дотримувався В. А. Варкалло, який стверджував, що ризик може поряд з виною бути суб'єктивною підставою цивільної відповідальності за наявності одних лише об'єктивних підстав [5, 328]. Безумовно, така точка зору заслуговує на увагу. Але вона відображає лише один бік проблеми кваліфікації цивільної відповідальності. Серед прихильників теорії ризику слід виділити й позицію С. М. Братуся [3, 27], який вважав, що суб'єктивною підставою виникнення юридичного обов'язку відшкодувати шкоду і відповідальності, що впливає із невиконання зазначеного обов'язку, є ризик як допущення «ймовірних», випадкових умов, що спричиняють негативні наслідки для інших осіб. І це твердження є небезпідставним, адже не втратило своєї актуальності й сьогодні. Адже відповідальність за загальним правилом настає в результаті правопорушення — протиправного і винного заподіяння шкоди. Що ж стосується інших законних підстав з відшкодування шкоди, які називають у літературі відповідальністю (законодавче положення), то автори теорії «ризик» пропонують говорити не про відповідальність, а про обов'язок відшкодувати шкоду чи сплатити штраф. Таким чином, з огляду на загальновизнану доктрину цивільного права та передбачену в чинному законодавстві вже усталену термінологію, можемо зробити висновок про те, що за умови наявності неповного складу правопорушення так звана «відповідальність» виникає не з правопорушення, а із спеціальних, передбачених законодавцем, юридичних фактів. Між тим, як видається, запереч-

чення ризику як підстави цивільної відповідальності за загальним правилом має визначатися на засадах вини. Хоча дане твердження, на мою думку, слід розглядати лише в одній площині (теорії «заподіяння»). Як впливає з контексту теорії «відповідальності», що ґрунтується на розумінні прихильників концепції «вини з обмеженнями», відповідальність за заподіяну шкоду настає за наявності вини заподіювача шкоди, а в окремих випадках, які передбачені в чинному законодавстві, — і навіть без вини, що є небезпідставним. Скажімо, В. А. Носов розглядає випадки цивільної відповідальності в якості саме відповідальності, але спеціально встановленої відповідним законодавством, а не так званий обов'язок з відшкодування шкоди [11]. Незважаючи на вищевказане, не враховано протиставлення відповідальності ризику, який, на думку В. А. Тархова [17], не визначає і не виключає відповідальності, а тим більше й протиправності чи винності. Це також можемо пояснити наступними аргументами: по-перше, цивільне, як і будь-яке інше, законодавство використовує поняття ризику не в розумінні покладення їх на іншу особу, а щодо залишення збитків на носії ризику; по-друге, відповідальність за обґрунтований ризик виключає як протиправність, так і саме притягнення особи до відповідальності, адже «обґрунтований ризик» свідчить про факт наявності вини заподіювача і тому не виключає ні протиправності, ні відповідальності, що й треба було довести. Треба згадати й позицію з цього приводу Н. А. Бобрової, яка вважає, що «ризик як підстава або суб'єктивна умова відповідальності не здатний спростувати повною мірою обставин, що викликають саму відповідальність» [8, 56].

На мою думку, з підходом до співвідношення ризику та цивільної відповідальності як не однопорядкових, а отже, й не поєднаних понять, важко погодитися, зокрема, з огляду на те, що в деяких випадках відсутності однієї із форм вини (умислу чи необережності) законодавець визначає склад правопорушення залежно від наявності чи відсутності виправданого ризику як самостійної підстави відповідальності. Зокрема, виходячи із законів формальної логіки, поняття, які порівнюються, повинні перебувати в одній теоретичній площині (суміжні явища). Тому професійний ризик має бути пов'язаний все-таки з протиправністю і виною як умовами цивільної відповідальності.

Погляди тих вчених, які безвинну відповідальність не вважають цивільною відповідальністю, є небезпідставними. Це можна аргументувати тим, що цивільній відповідальності, головним чином і без вини, притаманна, насамперед, компенсаційна функція, на відміну від кримінальної, яка виконує карально-виховну й обґрунтовано пов'язана з виною. Для цивільної відповідальності важливим є не кара, а відшкодування шкоди потерпілому в повному обсязі, тому вина в деяких випадках не має жодного юридичного значення для притягнення правопорушника до цивільної відповідальності. Суттєвим є те, що фактична шкода і порушене чуже суб'єктивне право, яке повинно бути відновлене будь-яким способом за рахунок заподіювача, хоча і невинуватого.

Як видається, цілком обґрунтованим є те, що застосування терміна «відповідальність без вини» є некоректним, правильніше говорити про відповідальність за ризик, оскільки дійсною умовою притягнення до відповідаль-

ності є дія випадку як зворотна сторона юридичного ризику [9]. З цим твердженням можна погодитися, але лише щодо деліктної відповідальності. З урахуванням існування в цивільних відносинах двох видів зобов'язань — договірних і недоговірних цілком виправдано поділяти відповідальність без вини на договірну і недоговірну — деліктну. При цьому під договірною відповідальністю без вини слід розуміти відповідальність, підставою виникнення якої є порушення договірних зобов'язань або норм цивільного законодавства, що регулюють договірні правовідносини (наприклад, ст. 614, ч. 2, 3 ст. 950 ЦК України). Позадоговірна відповідальність без вини виникає не з порушення договору, а внаслідок завдання шкоди, тобто з деліктів (ст. ст. 1173–1176, 1187, 1209 ЦК України). На відміну від деліктної, договірна відповідальність без вини виникає в рамках уже існуючих правовідносин, де вже чітко визначені боржник і кредитор, їхні права і обов'язки. Підставою виникнення договірної відповідальності є порушення відносного суб'єктивного права, конкретного обов'язку. За загальним правилом, договірні зобов'язання сторони приймають на себе добровільно. Боржник, укладаючи договір, порівнює або принаймні має порівнювати свої можливості зі змістом прийнятих на себе обов'язків; він усвідомлює характер узятих обов'язків і цілком конкретно передбачає можливість настання відповідальності в разі їхнього порушення. Отже, ризик — це виправдана необхідність, обґрунтована потребою у залученні небезпечних об'єктів у певній сфері діяльності. У зв'язку з цим настання договірної відповідальності в переважній більшості випадків позбавлене фактора раптовості, а отже, і ризику.

Таким чином, можна зробити висновок, що в системі особливостей цивільної відповідальності ризик посідає далеко не останнє місце.

### Література

1. Аномалії у цивільному праві України : навч.-практ. посіб. / за заг. ред. Р. А. Майданика. — 2-ге вид., переробл. та допов. — К. : Юстіціан, 2010. — 197 с.
2. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права. Т. 1 / С. С. Алексеев. — М. : Наука, 1964. — 225 с.
3. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. Т. 1 / С. Н. Братусь. — М. : Наука, 1986. — 23 с.
4. Боброва Д. В. Понятие и суть юридической ответственности. Реализация норм права // Теория права и государства : учебник. — Х. : Одиссей, 2009. — С. 26–30.
5. Варкалло В. Об ответственности по гражданскому праву / В. Варкалло. — М. : Прогресс, 1978. — 328 с.
6. Володарський В. Цивільна відповідальність без вини та Конституція // Юридичний журнал. — 2002. — № 4. — С. 75–76.
7. Канзафарова И. С. Гражданско-правовая ответственность / И. С. Канзафарова. — О. : Астропринт, 1998. — 76 с.
8. Боброва Н. А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм / Н. А. Боброва, Т. Д. Зражевская. — Воронеж, 1985. — 61 с.
9. Иоффе О. С. Обязательное право / О. С. Иоффе. — М. : Юрид. лит., 1975. — 880 с.
10. Матвеев Г. К. Основание гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. — М. : Знание УССР, 1980. — С. 98–99.
11. Носов В. А. Внедоговорные обязательства : учеб. пособие / В. А. Носов ; Ярослав. гос. ун-т. — Ярославль, 1987. — 76 с.

12. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в современный период коммунистического строительства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / В. М. Горшенев. — Свердловск, 1969. — С. 13.
13. Смирнов В. Т. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак. — Л., 1983. — 152 с.
14. Строгович М. С. Сущность юридической ответственности // Советское государство и право. — 1979. № 5. С. 73.
15. Рабінович П. М. Теорія держави та права / П. М. Рабінович. — К. : Атіка, 2010.
16. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс / З. В. Ромовська. — К. : Атіка, 2005. — С. 190–195.
17. Тархов В. А. Система юридической ответственности / В. А. Тархов. — М., 2001. — С. 27.

### Анотація

*Петрицин Н. Т.* Теоретико-правовий аналіз цивільної відповідальності за ризик. Стаття.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз особливостей цивільної відповідальності за ризик, подано авторське бачення до питання про концепції вини, їх значення на формування теорії цивільної відповідальності; а також досліджено проблеми кваліфікації відповідальності; проаналізовано та систематизовано праці українських та зарубіжних вчених, пропонуються зміни до чинного законодавства України.

*Ключові слова:* ризик, цивільна відповідальність, види, обов'язок, негативні правові наслідки, збитки, компенсація.

### Аннотация

*Петрицин Н. Т.* Теоретико-правовой анализ особенностей гражданской ответственности за риск. — Статья.

В статье проведен теоретико-правовой анализ особенностей гражданской ответственности за риск, предложено авторское видение вопроса о проблеме концепций вины и их значения для формирования теории гражданской ответственности, исследуются проблемы квалификации ответственности, анализируются труды украинских и зарубежных ученых и предлагаются изменения в законодательство Украины.

*Ключевые слова:* риск, гражданская ответственность, виды, обязанность, негативные правовые последствия, убытки, компенсация.

### Summary

*Petrytsyn N.* Theoretical legal analyses peculiarities of the civil liability for risk. Article.

In the article the peculiarities of the civil responsibility for risk are analyzed. The need of new meaning of the legal responsibility is attempt to set in the present article. In article the author's position on the question of the reinterpretation legal liability is proposed, problems of a civil liability in the system of the legal responsibility are investigated, works of the Ukrainian and foreign scientists are analyzed and changes in the legislation of Ukraine are offered.

*Keywords:* legal responsibility, penalty, reimbursement of losses, obligation, damages, compensation.